

İbn Meymûn'a Göre Yaratılış

Conception of Creation According to Moses Maimonides

Hatice ARSLAN¹

Geliş Tarihi (Received): 01.08.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 23.08.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.11.2023

Öz: Bu makalede, Orta Çağ'ın önde gelen Yahudi düşünürlerinden olan İbn Meymûn'un âlemin yaratılışı hakkındaki görüşleri incelenmiştir. İbn Meymûn'un konu ile ilgili görüşleri kendi yaşadığı dönemden itibaren en çok tartışılan meselelerden biri olmuştur. Bunun temel nedeni yaratılış hakkındaki görüşlerini açıkladığı *Delâletü'l-Hâirîn* adlı eserinde bir yandan yoktan yaratılışa inandığını ifade ederken diğer yandan Yahudi şeriatının akla uygunluğunu göstermek için kullandığı felsefenin, yoktan yaratılışı kabul etmeşiştir. Dolayısıyla bu durum, onun yaratılışla ilgili görüşlerinde egzoterik olarak yoktan yaratılışı kabul ederek Yahudi geleneğini sürdürüyor görünse de aslında ezoterik olarak Aristocu ezeli âlem inancını ya da Platoncu ezeli bir ilk maddeden yaratılışı kabul ettiği yönünde yorumların yapılmasına zemin hazırlamıştır. Çalışmada İbn Meymûn'un adı geçen eserindeki âlemin yaratılışı hakkındaki ifadeleri değerlendirilmiş ve konu ile ilgili ezoterik bir tavır içinde olmadığı, yoktan yaratılış inandığı sonucuna varılmıştır. Bu araştırma ile Türkçe literatürde müstakil olarak çalışılmayan İbn Meymûn'un yaratılış hakkındaki görüşlerinin ortaya konularak dinler tarihi alanına katkı sağlanması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, İbn Meymûn, Delâletü'l-Hâirîn, Âlemin Yaratılışı, Ex nihilo Yaratma.

&

Abstract: In this article, one of the leading Jewish thinkers of the Middle Ages, Moses Maimonides' views on the creation of the world were examined. Maimonides' views on the subject have been one of the most discussed issues since his own time. The main reason for this is that in his book *Dalâlat al-ḥā'irîn*, in which he explains his views on creation, on the one hand he states that he believes in creation from nothing, on the other hand, the philosophy used to show the conceivable of the Jewish religious law does not accept creation out of nothing. Therefore, although this situation seems to continue the Jewish tradition by exoterically accepting creation from nothing in his views on creation, it actually paved the way for interpretations that he esoterically accepted the Aristotelian belief in the eternal world or the Platonist creation from an eternal first substance. In the study, the statements of Maimonides about the creation of the world in the mentioned work were evaluated and it was concluded that he did not have an esoteric attitude about the subject and believed in creation from nothing. This research aims to contribute to the field of the history of religions by revealing Maimonides' views on creation, which is not studied specifically in our country.

Keywords: History of Religions, Moses Maimonides, Dalâlat al-ḥā'irîn, Creation of the World, Create Ex nihilo.

Atıf/Cite as: Arslan, Hatice. "İbn Meymûn'a Göre Yaratılış". *Dergiabant* 11/2 (Kasım 2023), 238-250. doi: 10.33931/dergiabant.1335715

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Hatice Arslan, Balıkesir Üniversitesi, hatice.arslan@balikesir.edu.tr.

1. Giriş

Yahudi geleneğinde, Tekvin 1 ve 2. bablarında anlatılan yaratılış kıssası Tanrı'nın ilminin sırlarından kabul edilir. Yahudi din bilginlerine göre Tanrı, yaratılışın mahiyetini yalnızca Hz. Musa'ya açıklamıştır. Hz. Musa bu ilmi, öğrenmeyi hak eden az sayıda kişiye aktarmış ve böylece bu ilim gelenekte yalnızca seçkin kimselerin gerçek anlamını bildiği bir konu haline gelmiştir. Rabbanî eserlerde bu konunun açıkça öğretilmesi, araştırılması ve yorum yapılması sınırlandırıldığından Yahudi din bilginleri yaratılış hakkındaki yorumlarını bir bütün halinde vermekten sakınmıştır.

Orta Çağ'da yaşamış önemli Yahudi din bilginlerinden biri olan İbn Meymûn da yaratılışın bir sır olduğunu ve bu sırrın nihaî olarak kimse tarafından bilinmediğini vurgulamıştır:

“...tabiatla ilgili öyle meseleler vardır ki bunların bazı temel ilkelerinin (*mebâdi'*) olduğu hâl üzere açık ifadelerle başkasına öğretilmesi mümkün değildir. Sen hahamların -selam onların üzerine olsun- “Yaratılış kıssasını iki kişinin huzurunda anlatma!” sözünü de bilmektesin. Eğer bir kimse yazmış olduğu kitapta bu hususların tamamını yazarsa, binlerce insana bu mevzuyu açmış olur. Yine bu sebeptendir ki, nebevî kitaplarda bu konuyla ilgili bilgiler temsillerle verilmiştir. Benzer şekilde hahamlar da -selam onların üzerine olsun- nebevî kitaplara uyararak bu konuları kapalı/sembolik (*elğaz*) ve temsil yoluyla vermiştir. Çünkü bu meselelerle, ilm-i ilâhî arasında büyük bir irtibat vardır ve bunlar, ilm-i ilâhînin sırlarından bir sırdır.”²

İbn Meymûn, âlemin yaratılışı hakkındaki görüşlerinin önemli bir kısmının bulunduğu³ *Delâletü'l-Hâirîn*⁴ adlı eserinde bu meseleyi, Tanrı'nın varlığının ispatı bağlamında ele almıştır. Ona göre kelamcılar, âlemin hâdis oluşundan hareketle Tanrı'nın varlığını ispatlamaya çalıştıkları için hatalıdır. Zira yaratılmış bir âlem, zorunlu olarak bir yaratıcının varlığını gerekli kılacaktır. Oysa Tanrı'nın varlığı, âlemin kıdeminden hareketle ispatlanmaya çalışılırsa ancak o zaman O'nun varlığı şüphe götürmez bir biçimde kanıtlanmış olur. İbn Meymûn'un takip ettiği filozoflar ise âlemin ezeli olduğunu varsayarak Tanrı'nın bir olduğunu ve cismânî olmadığını kanıtlarlar, ancak âlemin ezeli olduğunu varsayımını kanıtlayamazlar. Dolayısıyla her iki yol da kusurludur. İbn Meymûn'un yolu, bu iki kusurlu yolun birleşiminden ibarettir.⁵ O, önce kelamcıların âlemin hudûsuna yönelik argümanlarını çürütür; daha sonra ise felsefecilerin âlemin kıdemine yönelik delillerine eleştirilerini dile getirir. Nihayetinde âlemin hâdis oluşunu kendi yöntemiyle ortaya koymaya çalışır.

İbn Meymûn, âlemin hudûsu meselesini temel iman esaslarından biri olarak belirlemiştir.⁶ Ona göre yoktan yaratılış düşüncesi, Musa şeriatının tevhitte sonra gelen en önemli doktrindir.⁷ İbn Meymûn'un bu beyanlarına rağmen onun yaratılış hakkındaki görüşü henüz yaşadığı dönemde dahi tartışma konusu olmuştur.⁸ Zira o, *Delâletü'l-Hâirîn*'in girişinde, açıklamalarının bazen hakikatleri ortaya çıkarmak, bazen

² İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, çev. Osman Bayder - Özcan Akdağ (Kayseri: KimlikYayınevi, 2019), 1/[I.]Mukaddime: 37.

³ İbn Meymûn'un yaratılış hakkındaki görüşlerinin yer aldığı diğer bir eser için bk. Musa İbn Meymun (Maimonides), *İlim Kitabı Sefer ha-Mada': Yahudiliğin İnanç ve Ahlak İlkeleri*, çev. Yasin Meral vd. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 47-62.

⁴ Eserden yapılan alıntılarda öncelikle bahsi geçen kısmın Hüseyin Atay tarafından neşredilen Arapça nüshasındaki yeri, daha sonra Türkçe çevirideki yeri gösterilmiştir: İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974); İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*. Çalışmamızda eserden yaptığımız direkt alıntılarda Türkçe çeviri esas alınmıştır.

⁵ Leo Strauss, “How To Begin To Study The Guide of The Perplexed”, *The Guide of the Perplexed* (Chicago: The University of Chicago Press, 1963), 1/93.

⁶ İbn Meymûn, *Şerhu'l-Mişna* adlı eserinde on üç maddelik iman esasları listesini sunmuştur. Bu maddelerden dördüncüsü olan Tanrı'nın kadim olduğu inancı açıklamasında âlemin muhdes olduğunu ve Tanrı'nın onu “sırf yokluktan” oluşturduğunu ve yarattığını kaydetmektedir. Bk. Yasin Meral, “İbn Meymun'a Göre Yahudilik'te İman Esasları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 257.

⁷ Kreisel'e göre, İbn Meymûn'un 3/45. fasıldaki ifadeleri, meleklerle olan inancın tevhit inancından sonra geldiğini açıklamaktadır. Dolayısıyla meleklerle iman, yaratılış inancının yerini almıştır. Kreisel, bunu eserin girişinde açıklanan yedinci tip çelişkiye örnek olarak görür. Çünkü İbn Meymûn'a göre melekler, mufârik akıllardır ve bu da âlemin ezeliyeti inancıyla uyum içindedir. Bk. Howard Kreisel, *Judaism as Philosophy: Studies in Maimonides and the Medieval Jewish Philosophers of Provence* (Boston, 2015), 58-59.

⁸ İbn Meymûn'un bedensel diriliş ile âlemin yaratılması hakkındaki görüşleri yaşadığı dönemde tartışılan en önemli konuların başında gelir. İbn Meymûn'un bedensel diriliş konusundaki görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yasin Meral, “İbn

de onları gizlemek için olduğunu⁹, bazı durumlarda sıradan halk için tehlikeli olabileceğinden gerçek görüşünü çelişkili ifadelerle gizlediğini ifade eder.¹⁰ Konu ile ilgili yaptığı çelişkili ve müphem yorumlar, onun asıl görüşünü gizlediği şüphesini uyandırmıştır.¹¹ Modern dönemdeki pek çok araştırmacı da İbn Meymûn'un ilgili konu hakkında asıl görüşlerini gizlediğini iddia etmiştir. Araştırmacıların bir kısmına göre Yahudi kutsal kitabını felsefi argümanlar ışığında alegorik olarak yorumlayan İbn Meymûn, yoktan yaratılışa inandığını iddia etse de aslında Aristocu ezeli âlem inancını ya da Platoncu ezeli bir ilk maddeden yaratılışı kabul etmektedir.¹²

Buradan hareketle bu makalenin temel amacı, İbn Meymûn'un âlemin yaratılışı ile ilgili görüşünü *Delâletü'l-Hâirîn* bağlamında ortaya koymaktır. Türkçe literatürde konu ile ilgili müstakil bir çalışma bulunmamaktadır.¹³ Bu nedenle hem konunun önemini vurgulamak hem de daha sonra yapılacak çalışmalara kaynaklık teşkil etmesi bakımından bu çalışma kaleme alınmıştır. Çalışmanın temel iddiası ise Aristocu bir filozof olarak nitelendirilen İbn Meymûn'un Yahudi kutsal metninde ifade edilenler ile aklın çeliştiği meselelerde şayet felsefi argümanlar kesin bir delil ortaya koyamıyorsa tercihini Yahudi geleneğinden yana kullandığıdır. Konu ile ilgili değerlendirmeler yapılırken onun eseri yazma amacı olarak ifade ettiği Yahudi şeriatının hakikatini ortaya koymak için felsefeyi bir araç olarak kullandığı söyleminden hareket edilecektir. Bu bağlamda meselenin temel tartışma noktaları olan âlemin hâdis ya da kadîm olması, ex nihilo yaratılış ve sudûr hakkında İbn Meymûn'un görüşleri incelenecektir.

Meymûn'un Cismani Haşir ile İlgili Görüşleri ve Haşir Risalesi'nin Arap Harfleriyle Neşri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 61/2 (2020), 245-314; Yasin Meral, *Yahudilikte Cismani Haşir Tartışmaları* (Ankara Okulu Yayınları, 2020). İbn Meymûn'un âlemin yaratılışı hakkındaki görüşleri ile ilgili bk. Warren Zev Harvey, "A Third Approach to Maimonides' Cosmogony-Prophetology Puzzle", *Harvard Theological Review* 74/3 (Temmuz 1981), 287-301; Alfred L. Ivry, "Maimonides on Creation", *Creation and The End of Days: Judaism and Scientific Cosmology*, ed. David Novak - Norbert Samuelson (London: University Press of America, 1986), 185-213; Arthur Hyman, "Maimonides on Creation and Emanation", *Studies in Medieval Philosophy*, ed. John F. Wippel (Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 1987), 45-61; Norbert M. Samuelson, "Maimonides' Doctrine of Creation", *Harvard Theological Review* 84/3 (1991), 249-271; Andrew L. Gluck, "Maimonides' Arguments for Creation Ex Nihilo in the Guide of the Perplexed", *Medieval Philosophy and Theology* 7/2 (1998), 221-254; Kenneth Seeskin, *Maimonides on the Origin of the World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005); Kreisel, *Judaism as Philosophy: Studies in Maimonides and the Medieval Jewish Philosophers of Provence*.

⁹ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 1/[I.]Mukaddime: 11; 36.

¹⁰ Strauss'a göre *Delâletü'l-Hâirîn* bütünüyle ezoterik bir eserdir. Bk. Strauss, "How To Begin To Study The Guide of The Perplexed".

¹¹ İbn Meymûn, yaratılış konusunda kendisini Platon ile aynı görüşte zannedenleri "görüşleri dikkate almayan ve inceleme hususunda mahir olmayan" kimseler olarak nitelemektedir. Bk. İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 2/13: 284. İbn Meymûn'un görüşleri hakkında muhaliflerinin eleştirileri ile ilgili bk. Eliezer Schweid, *The Classic Jewish Philosophers: From Saadia through the Renaissance*, çev. Leonard Levin (Leiden ; Boston: Brill, 2008), 3/301-310.

¹² İbn Meymûn'un *Delâletü'l-Hâirîn*'deki görüşlerinin ezoterik yorumunu benimseyenler, onun peygamberlik hakkındaki görüşleri ile yaratılış hakkındaki görüşleri arasında paralellik kurarlar. İbn Meymûn'un eserinin 2/32. faslındaki "İnsanların nübüvvet konusundaki görüşleri, âlemin kîdemi ve hudûsu konusundaki görüşleri gibidir" ifadesi, yaratılış hakkındaki üç görüş ile peygamberlik hakkındaki üç görüş arasında uygunluk olduğu kanaatini güçlendirmiştir. Bu araştırmacılar Lawrence Kaplan'a göre yaratılış hakkındaki birinci görüş, peygamberlik hakkındaki üçüncü görüş; yaratılış hakkındaki ikinci görüş, peygamberlik hakkındaki birinci görüş; yaratılış hakkındaki üçüncü görüş peygamberlik hakkındaki ikinci görüşe karşılık gelir. Yani benzeşme 1:3, 2:1, 3:2'dir. Bu durumda İbn Meymûn, âlemin yaratılışıyla ilgili aslında Aristocu ezeli âlem inancını benimsemektedir. Bk. Lawrence Kaplan, "Maimonides on the Miraculous Element in Prophecy", *The Harvard Theological Review* 70/3/4 (1977), 233-256. İbn Meymûn'un yaratılış görüşüyle peygamberlik görüşü arasında bir benzeşme olabileceğini iddia eden bir başka araştırmacı da Herbert Davidson'dur. Ona göre bu iki görüş arasında şayet bir benzeşme varsa 1:1, 2:3, 3:2 şeklindedir. Ancak Davidson İbn Meymûn'un muhtemelen ezeli bir ilk maddeden yaratılışı savduğunu kaydetmekle birlikte yoktan yaratılışı da kabul ediyor olabileceğini ifade ederek iki olasılığın da mümkün olduğunu söyler. Bk. Herbert Davidson, "Maimonides' Secret Position on Creation", *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, ed. Isadore Twersky (Cambridge: Harvard University Press, 1979), 16-40. Bir diğer araştırmacı Warren Zev Harvey'e göre benzeşme 1:1, 2:2, 3:3 şeklindedir ve İbn Meymûn yaratılışla ilgili ezoterik olarak Aristocu anlayışı benimsemektedir. Bk. Harvey, "A Third Approach to Maimonides' Cosmogony-Prophetology Puzzle".

¹³ Spesifik olarak İbn Meymûn'un yaratılış düşüncesi ülkemizde çalışılmamış olsa da onunla ilgili yapılan bazı çalışmaların bölümlerinde yaratılış görüşü genel hatlarıyla aktarılmıştır. Bk. Adnan Küçükali, *İbn Meymûn'un Varlık ve Düşünce Öğretisi (Fârâbi ve İbn Sina ile Karşılaştırmalı Olarak)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktor Tezi, 2005); Hüsayin Karaman, *İbn Meymûn'da Tanrı-Alem İlişkisi* (Rize: Karadeniz Basın Yayın Dağıtım, 2007); Hatice Doğan, *Maimonides'in Hayatı ve Eserleri* (Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2010).

2. Âlemin Hâdis ya da Kadîm Olması Meselesi

İbn Meymûn, eserinin 2/13. faslında âlemin başlangıcıyla ilgili fikirleri zikreder. O, Tanrı'nın varlığına inanan insanların âlemin yaratılışı hakkında üç farklı görüşü savunduğunu belirtir. Bunlardan ilki, Musa şeriatına uyan kimselerin görüşü olan âlemin yoktan yaratıldığı; ikincisi, Platon'un da dahil olduğu filozofların görüşü olarak ifade edilen âlemin ezeli bir maddeden yaratıldığı; son olarak da Aristo ve takipçilerine attettiği âlemin bütünüyle, şimdiki gibi ezelden beri var olduğu görüşüdür. İbn Meymûn, âlemin ezeli bir maddeden yaratılması ile şimdiki hâliyle ezelden beri var olması arasında bir fark olmadığını belirtir.¹⁴ Dolayısıyla burada görüşler, âlemin hâdis ya da kadîm olması şeklinde ikiye indirgenir. İbn Meymûn'a göre bu görüşlerden ikisi de yani âlemin yaratılmış olması da ezeli olması da aslında imkân dahilindedir. Zira âlemin kıdemi -her ne kadar Aristo'nun takipçileri aksini iddia etse de- Aristo'nun da kesin delil getirdiği bir mesele değildir. Ona göre Aristo, âlemin kıdemi ile ilgili kanaatleri için "görüş" ifadesini kullanarak bunun burhânî bir delil olmadığına işaret etmektedir.¹⁵ İbn Meymûn, kendi çabasının da aslında âlemin hâdis olduğunu ispatlamak değil, aksine bunun imkânını ispatlamak olduğunu belirtir ve bu imkânı ortaya koyduktan sonra, bu iki mümkün görüşten "Biz,"¹⁶ semanın, mutlak ademden sonra yokluktan var edildiğine inanıyoruz."¹⁷ diyerek birinci görüşü yani âlemin yokluktan yaratıldığı ve hâdis olduğu görüşünü tercih ettiğini beyan eder.

İbn Meymûn, âlemin hâdis olduğu görüşünü tercih etmesinin nedenlerine geçmeden önce Aristocu argümanları tartışır¹⁸ ve birkaç hususta onları eleştirir:

1. Aristo, âlemin mevcut düzeninden hareketle âlemin kıdemine dair delil getirmektedir. Söz gelimi o, hareketin oluş-bozuluşa tabi olmadığını söylediğinde, hareketin görünen tabiatından hareketle bu sonuca varmaktadır. Yine o, devrî hareketin başlangıcının olmadığını söylediğinde, küre şeklindeki cismin var oluşundan hareket etmektedir. İbn Meymûn'a göre, her ne kadar Aristo'nun bu çıkarımları, kendisine katılmayanların çıkarımlarına nazaran doğruya daha yakın olsa da âlemin kıdemi için kesin bir delil kabul edilemez. Çünkü âlemin mevcut istikrarlı hâli ile oluşmadan önceki ve oluş aşamalarındaki durumu birbirine benzemez. İbn Meymûn'un ifadesiyle bu, dışının yumurtasının tabiatının bir ceninin tabiatından farklı olması ve yine bu ceninin tabiatının da dünyaya gelen canlının tabiatından farklı olması gibidir.¹⁹ Böylece oluşum süreci nihayete erdikten sonra âlemin durumu hakkındaki bilgiden yola çıkarak oluşum sürecinin kendisine dair bilgi edinmenin mümkün olmadığı ortaya çıkmış olur.²⁰

2. Aristo'ya göre, nasıl ki Tanrı için "Nasıl ve niçin var oldu?" sorusu sorulamıyorsa, varlık âlemi için de "Nasıl ve niçin bu şekilde var oldu?" sorusu sorulamaz. Ona göre bütün bunlar tabii bir zorunlulukla Tanrı'dan ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı ne Tanrı'nın ne de varlık âleminin yok olması ve değişmesi mümkündür. Aristo, ay altı âlemdeki varlıkların farklılıklarının sebeplerini tahsis etmiş ve aynı şekilde ay üstü âlemdeki farklılıkları da açıklamaya çalışmıştır. O, feleklerin hızının, gezegenlerin ve yıldızların hareketlerinin tabii bir yasaya göre olduğunu savunmuştur. Böylece o, varlık âleminin iradî olarak belli bir amaç ile yaratılmadığını, aksine doğal bir zorunluluk ile meydana geldiğini ve bu zorunluluğa bağlı belli bir düzen içinde varlığını devam ettirmesi gerektiğini ortaya koymuş olacaktır. Ancak İbn Meymûn, Aristo'nun ay üstü âlem ile ilgili çıkarımlarının, feleklerin ve yıldızların farklı

¹⁴ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/13.

¹⁵ Bk. İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/15.

¹⁶ Strauss, İbn Meymûn'un *Delâletü'l-Hâirin*'de, bazı yerlerde "ben" yerine "biz" ifadesini kullanmasını onun ezoterik görüşünün bir göstergesi olarak görür. "Biz" ifadesini kullandığı yerler, görünüşte kendi görüşünü ifade ediyor gibi görünse de aslında Yahudi geleneğinin görüşünü yansıtmaktadır ve kendisi gerçekte bu görüşü paylaşmamaktadır. Bk. Leo Strauss, "Literary Character of the Guide for the Perplexed", *Persecution and Art of Writing* (Chicago & London: The University Press of Chicago, 1988), 82-84.

¹⁷ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/13: 284.

¹⁸ Gluck'un ifadesiyle "Aristo'dan başka filozofların 'Şeriatın temel ilkeleri' konusundaki ihtilaflarını çürütmenin bir anlamı yoktur. Aristo'nun argümanları en güçlüsü olduğundan, onu çürütmek diğerlerini de çürütmeye hizmet edecektir". Gluck, "Maimonides' Arguments for Creation Ex Nihilo in the Guide of the Perplexed", 242.

¹⁹ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/17: 321; 294.

²⁰ Sara Klein-Braslavy, "Maimonides' Interpretation of the Verb 'Bara' and the Creation of the World", *Daat: A Journal of Jewish Philosophy & Kabbalah* 16 (1986), 45.

şekillerdeki hareketlerini ve konumlarını açıklayamadığını kaydetmektedir.²¹ İbn Meymûn'a göre bunların açıklanabilmesi mümkün de değildir. Çünkü ay üstü âlem insan aklının sınırlarının dışındadır;²² insan yalnızca yaşadığı dünyanın gerçeklerini akıl yürütme ile bilebilir. Ay üstü âlem ile ilgili bilgiler ise yalnızca Tanrı'ya aittir.²³ Tanrı'nın her bir feleğin hareket yönünü ve hızını belirlediği ve dilediği şekilde bunları düzenlediği kabul edildiğinde tüm sorunlar ortadan kalkacaktır. Tüm bunları Tanrı, keyfî olarak değil bizim anlayamadığımız bir amaç ile gerçekleştirir. Dolayısıyla var olan her şeyin bir amacı olduğu, yani bilgeliliğin ve iradenin ürünü olan özenle tasarlanmış bir âlem, ancak yaratılmış olarak kabul edildiğinde mümkün olabilir.²⁴

Âlemin tabii bir zorunlulukla Tanrı'dan sâdir olduğu inancının bir diğer problemi mucizeleri geçersiz kılmasıdır. Zira mevcudatın tabiatının değişmediği ve mevcut düzeninin dışına çıkmadığına inanılması, olağan dışı gerçekleşen mucizeleri dışlamaktadır.²⁵ Bu durum elbette Sina vahyini de geçersiz kılacaktır. İbn Meymûn'a göre şeriatın yıkılmaması için tüm mevcudatın belli bir kasıt ile Tanrı'nın irade ve hikmetiyle sonradan yaratıldığına ve Tanrı'nın eğer dilerse bu şeyleri değiştirmesinin mümkün olduğuna inanılması gereklidir.²⁶

3. Aristo'nun takipçileri Tanrı cihetinden âlemin kıdemini ispatlamaya girişir. Buna göre şayet Tanrı âlemi yokluktan yaratsaydı onu yaratmadan önce bilkuvve fâil, yarattıktan sonra ise bilfiil fâil olurdu. Bu ise Tanrı'da bir imkânın bulunması anlamına gelirdi. Tanrı ezelden beri fâildir ve O'nun fiilinin öncesi yoktur. İbn Meymûn, bu durumun cisimler için geçerli olduğunu, Tanrı cisim olmadığından onun daha sonra fiilde bulunmasının onda bir değişiklik meydana getirmeyeceğini savunur.²⁷

4. Tanrı'nın bir zamanda fiilde bulunup başka bir zamanda bulunmamasının onun iradesinde değişimi gerekli kılacağı da âlemin kıdemini ispatlamaya yönelik Aristocuların tezlerinden biridir. Buna karşılık İbn Meymûn, ilahi iradenin ezeli olduğunu ve asla değişmediğini beyan eder. Çünkü zaman yaratılışla başlar; yaratılıştan önce zaman yoktur. Tanrı zamanı aşar ve bu nedenle ilahi irade hiçbir değişikliğe uğramaz.²⁸ Böylece yaratma süreci, önceki bir cismin ve dolayısıyla ezeli bir dünyanın varlığını gerektirecek olan herhangi bir önceki zamansal durumdan ayrılmıştır.²⁹ İbn Meymûn, Aristocuların bu argümanına ayrıca şöyle karşılık verir:

“...iradenin hakikati ve mahiyetinin manası, irade etmek ve irade etmemektir. Eğer bu irade madde sahibi bir şeyde olsaydı öyle ki bununla kendi dışındaki bir gayeyi talep etseydi, o zaman engeller ve

²¹ Bk. İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/19 ve 2/24.

²² İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 1/2-3/9.

²³ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/24: 353; 323. İnsan aklının sınırlarını aşan konuları bilen tek kişinin Hz. Musa olduğu ile ilgili bk. İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 1/38-3/24.

²⁴ Howard Kreisel, *Studies in Maimonides and the Medieval Jewish Philosophers of Provence* (Boston, 2014), 62. Tanrı'nın âlemdaki şeyleri tedbir etmesi ile ilgili İbn Meymûn'un görüşleri için ayrıca bk. Semra Tüfenkçi, “İbn Meymûn'da Tanrı'nın İlmi ve İnayet İlişkisi Problemine Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/2 (2021), 1129-1154.

²⁵ Bk. İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/25: 354; 324. İbn Meymûn'un, Aristo'nun “âlemin lüzum ciheti üzere tabii bir zorunlulukla var olduğu” görüşüne benzer görüşler serdettiği iddiasıyla ilgili bk. Harvey, “A Third Approach to Maimonides' Cosmogony-Prophetology Puzzle”, 297-298.

²⁶ İbn Meymûn'a göre Tanrı, mevcudata kendi dilediği şekilde ebedî bir düzen vermiştir. Tanrı da bu belirlediği düzene müdahalede bulunmaz. Varlık âleminin düzeninde meydana gelen olağanüstü hâl olarak tanımlanabilecek olan mucizeler de aslında Tanrı'nın daha sonra âleme müdahalesi ile gerçekleşmemiştir. İbn Meymûn, Yahudi hahamlara atfen mucizenin gerçekleşmesini şu şekilde açıklamaktadır: “Tanrı, mevcudatı yarattığında ve onlara söz konusu tabiatları bahsettiğinde, onun içine meydana geleceği zaman ortaya çıkabilecek mucizeler de bahsetmiştir. Nebiye verilen işaret, mucizenin gerçekleşeceği zamanın Tanrı tarafından ona bildirilmiş olmasıdır. Böylece söz konusu mucize de gerçekleşir. Bu, tıpkı bir şeyin ilk başta kendi tabiatına yerleştirildiği üzere tabiatında olan şeyin gerçekleşmesi gibidir.” Dolayısıyla İbn Meymûn varlık âleminin mevcut düzeninin bulunduğu hâl üzere ebedî olduğu konusunda Aristo ile aynı fikirde olduğunu zikreder. Aralarındaki farklılığın Aristo, âlemin bu hâliyle ebedî olduğunu düşünürken, kendisinin başlangıçta Tanrı dışında kesinlikle başka bir şeyin olmadığını, mevcudatın Tanrı'nın dileğiyle yaratıldığını ve yine mevcudatın tabiatında gerçekleşecek değişikliklerin de Tanrı tarafından belirlendiğine inanması olduğunu söyler. İbn Meymûn yaratılışla ilgili Aristo gibi determinist bir yaklaşım benimsemeyip âlemin mevcut düzeninin oluşmasında Tanrı'nın etkin rolü olduğunu düşünmektedir. Ayrıca o, şayet dilerse Tanrı'nın var olan tabiatı değiştirmeye de muktedir olduğuna inanır. Bk. İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/29; 2/22.

²⁷ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/18: 328; 299.

²⁸ Schweid, *The Classic Jewish Philosophers*, 3/272.

²⁹ Ivry, “Maimonides on Creation”, 199.

manialar dolayısıyla bu irade değişen bir şey olurdu. Ancak hiçbir şekilde başka bir şey sebebiyle olmayan mufârik şeylerin iradesine gelirse, bu değişmez. Onun şimdi bir şeyi, yarın ise başka bir şeyi irade etmesi durumunda da kendi zatında bir değişim söz konusu olmaz ve bu durum başka bir sebebi de gerektirmez..., onun bir şey yapıyor ve yapmıyor olmasının bir değişim olmaması gibi.³⁰

5. Âlemin kîdemini ispatlama yöntemlerinden bir diğeri de Tanrı'nın hikmetinin daim olmasının, varlık âleminin de daimî olmasını gerekli kılacağı şeklindeki görüştür. İbn Meymûn bu görüşün zayıf olduğunu düşünür. O, nasıl ki yıldızların sayısının ya da mahiyetlerinin hikmetini bilmiyorsak, daha önce yok iken daha sonra var edilen şeylerin yaratılmasındaki hikmeti de bilemeyeceğimizi söyler.³¹

6. Geçmiş milletlerin, semanın oluş-bozuluşa tabi olmadığını dolayısıyla Tanrı'nın ve meleklerin mekanının sema olduğu şeklindeki icmâsı, Aristocuların âlemin kîdemini ispatlamak için kullandıkları bir diğer yöntemdir. İbn Meymûn ise bunun semanın kîdemine değil, Tanrı'nın varlığına delil olacağını kaydeder. Zira Tanrı'nın varlığının en büyük delili semadır.³² Nitekim bütün peygamberler de felekleri ve yıldızları Tanrı'nın varlığı için bir delil olarak getirmişlerdir.³³

Böylece İbn Meymûn, Aristocu argümanlara karşı kendi yöntemiyle âlemin hâdis olma imkânını kanıtladığı görüşündedir. Peki, neden İbn Meymûn iki "mümkün" görüş olarak zikrettiği âlemin hâdis ya da kadîm olması inançlarından, Tevrat'ı anlamada bir anahtar görevi gördüğünü ifade ettiği aklın, dolayısıyla felsefenin savı olan âlemin kîdemini değil de hudûsunu kabul etmiştir? Nitekim kendisi de Tevrat pasajlarını âlemin kîdemini ifade edecek biçimde tevîl edebileceğini ancak bunu yapmadığını beyan etmiştir.³⁴

İbn Meymûn öncelikle iki mümkün görüş arasında tercihin nasıl yapılması gerektiğini açıklar. Aristo şârihi İskender'in sözlerine atıf yaparak hakkında kesin delil bulunmayan iki çelişkili görüşün her bir önermesiyle ilgili şüphelerin ortaya çıkarılması ve aralarında en az şüphe barındırana inanılması gerektiğini kaydeder.³⁵ İbn Meymûn'a göre burada dikkat edilmesi gereken husus şüphelerin sayıca az ya da çok olması değil; "şenaat açısından büyüklüğü ve varlığa muhalif olma durumu"dur. O, âlemin hâdis olduğuna dair şüphenin şeriat kurallarının yıkımını gerektireceğini ve mucizeleri geçersiz kılacağını, dolayısıyla âlemin kîdemine dair bir burhan olmadıkça hâdis olduğu görüşünden vaz geçmemek gerektiğini belirtir. İbn Meymûn'a göre tabiatta zaten âlemin hâdis olmadığına dair bir burhan da mevcut değildir.³⁶ Bu nedenle nasları tevîl etmek gerekli değildir. Burada İbn Meymûn, aklın sınırlarına vurgu yaparak, bu konuda akla güvenilemeyeceğini, bu bilgileri yalnızca "Tanrı'nın yüce feyzinin bahşedildiği kişi" sayesinde bilebileceğimizi söyleyerek yegâne otorite olarak Hz. Musa'yı kabul eder.³⁷ Onun ifadesiyle "Şeriat, bizim idrak kuvvemizin ulaşamayacağı bir konuyu haber vermiştir."³⁸

İbn Meymûn'a göre mümkün olan bu iki görüşten Aristo'nun âlemin kadîm olduğu görüşünü tercih etmesi bağlı olduğu gelenele ilgilidir. Önceki Yunan düşünürler arasında geçerli olan âlemin kadîm olduğu görüşü, konu ile ilgili kesin kanıt olmadığından Aristo'nun görüşünü belirlemede etkili olmuştur.³⁹ Bu durumda İbn Meymûn da kendi geleneğine güvenmenin önünde bir engel olmadığını savunur: "Bu gibi durumlarda [Yahudi milleti içerisinde] 'Bizim kâmil Tevrat'ımız, onların batıl sözleri gibi olur mu!' denilmektedir. Eğer o kişi Sâbiîlerin hezeyanlarına dayanarak görüşünü destekliyorsa, biz

³⁰ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/18: 300.

³¹ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/18: 327; 300.

³² İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/18:328; 301.

³³ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/19: 336; 308.

³⁴ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/25: 354; 324.

³⁵ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/22: 346; 317.

³⁶ Bk. İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/23-2/25.

³⁷ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/25: 353; 323.

³⁸ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/25:325.

³⁹ Schweid, *The Classic Jewish Philosophers*, 3/271.

neden efendimiz Musa ve İbrahim'in sözlerine ve bu sözlerin ortaya çıkardığı sonuçlara dayanmayalım?"⁴⁰

Yine İbn Meymûn, Aristo'nun dayandığı geleneğin pagan olduğu, dolayısıyla dünyanın kadîm olduğu görüşünün de paganist bir görüş olduğu sonucunu çıkarır.⁴¹ Buna karşın, bir şeriata inanan herkes âlemin kadîm olduğu görüşünden uzak durur.⁴² "Efendimiz Musa'nın ve İbrahim'in yoluna ve buna benzeyen yollara tabi olanların amacı, Tanrı dışında hiçbir şeyin kadîm olmadığına ve mevcudatın yokluktan (adem) yaratılmasının Tanrı için imkânsız bir şey olmadığına inanmaktır."⁴³

Davidson'un da ifade ettiği gibi buraya kadar aslında İbn Meymûn'un âlemin hâdis oluşuyla ilgili argümanları, açıkça dünyanın nihai nedeninin özgür iradeye sahip olduğunu ve tüm âlemin yaratıldığını ortaya koymak için tasarlanmıştır. Ancak bu argümanlar, dünyanın maddesinin yaratılıp yaratılmadığı sorusunu hiçbir şekilde yanıtlamaz.⁴⁴ İbn Meymûn'un âlemin sonradan yaratıldığı görüşünü tercih ettiği ortaya çıktıktan sonra artık Tanrı'nın yaratılıştaki etkisini nasıl yorumladığına geçilebilir. Yani İbn Meymûn'a göre Tanrı'nın âlemin yaratılışındaki rolü Platon'un iddia ettiği gibi bir çömlekçinin kile şekil vermesi ya da bir demircinin demiri işlemesi gibi midir; yoksa evren, ilk maddesi de dahil olmak üzere yoktan mı yaratılmıştır? Burada dünyanın ezeli bir maddeden mi yoksa hiçlikten mi yaratıldığı sorusu en hayati sorundur.⁴⁵

3. Ex nihilo Yaratılış Sorunu

Yahudi kutsal metninde vazedilen yaratılış kıssası basit bir okumayla bile âlemin yoktan yaratıldığını ifade ettiği gibi Platoncu ezeli bir ilk maddenin varlığını da kabul etmeye açıktır. Sözelimi Tekvin'in ilk pasajlarında yeryüzü, su, karanlık, tohu ve vohu, derinlikler gibi yaratılışın öncesinde var olduğu düşünülebilecek bir dizi varlık listelenir.⁴⁶ Yine Süleyman'ın Özdeyişleri 3:19 ve 8:22-31, İşıya 45:7 ve 48:13 var olan bir şeyden yeni bir şey yaratılması şeklinde de yorumlanabilir.⁴⁷ Ancak bu pasajların geleneksel yorumu ex nihilo yaratılışı ima edecek biçimdedir. Bunun temel sebebi muhtemelen Yahudi kutsal kitabının Tanrı'ya atfettiği benzersiz konumdur. Zira ezeli maddeye şekil verme, insanların fiillerine benzeyeceğinden Tanrı'nın görkeminden taviz vermeyi doğuracaktır.⁴⁸

İbn Meymûn, eserinin pek çok yerinde dile getirdiği gibi ex nihilo yaratılışı benimsemiş görünmektedir. Ona göre her ne kadar Platoncu görüş kutsal kitapla çelişmemekte, şeriata aslına yıkmamakta ve mucizelere imkân tanımaktaysa da bu görüş, burhânî olarak ispatlanmadığından tercih edilmemelidir. İbn Meymûn, burhânî olarak ispatlanmayan hususlarda -tıpkı Aristo'nun görüşlerinde olduğu gibi- nasların bâtinî anlamını değil zâhirî anlamını kabul ettiğini belirtmektedir.⁴⁹

⁴⁰ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/23: 319. İbn Meymûn'a göre her ne kadar yaratılış hakkındaki bilgimizin yegâne kaynağı Hz. Musa ise de Hz. İbrahim de araştırması neticesinde tek bir Tanrı olduğunu ilan etmiş ve âlemin bu tek Tanrı tarafından yaratıldığını beyan etmiştir. Bk. İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/13: 310; 283. Bu yüzden âlemin yaratılmış olduğu görüşünü Hz. Musa'nın yanı sıra Hz. İbrahim'e de dayandırmaktadır.

⁴¹ Schweid, *The Classic Jewish Philosophers*, 3/271.

⁴² İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/30: 345.

⁴³ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/13: 285.

⁴⁴ Davidson, "Maimonides' Secret Position on Creation", 1/32.

⁴⁵ H. A. Wolfson, "The Kalam Problem of Nonexistence and Saadia's Second Theory of Creation", *The Jewish Quarterly Review* 36/4 (1946), 379.

⁴⁶ Samuelson, "Maimonides' Doctrine of Creation", 261. Orta Çağ Yahudi âlimlerinden Raşi ve Abraham İbn Ezra Tevrat'ın ilk iki pasajını birleştirerek "Tanrı'nın gökleri ve yeryüzünü yaratışının başlangıcında, yeryüzü şekilsiz ve boştu..." şeklinde okumuş; böyle bir okumanın sonucunda da sema ve arzın yaratılan ilk şeyler olmadığı, aksine kaostan çıkan bir kozmosun olduğu görüşünü savunmuşlardır. Yitshak Haleva vd. (ed.), *Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara 1. Kitap: Bereşit*, çev. Moşe Farsi (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2010), 2.

⁴⁷ Bk. Seeskin, *Maimonides on the Origin of the World*, 18-19.

⁴⁸ Seeskin, *Maimonides on the Origin of the World*, 22.

⁴⁹ İbn Meymûn daha önce belirttiğimiz gibi Aristo'nun görüşü ile Platon'un görüşünü âlemin kademini belirtmesi açısından eşit olarak değerlendirmiştir. Ancak daha sonra bu görüşleri yeniden ayırır ve Aristo'nun görüşlerinin kutsal metinle çelişiyorken Platon'un görüşlerinin çelişmediğini söyler. Bk. İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/25: 355; 324-325.

İbn Meymûn, âlemin bir şeyden değil de hiç yoktan yaratıldığına inandığını göstermek için eserinin 2/13. faslında yaratılışla ilgili görüşünü zikrederken *la min şey'* (لا من شيء) kavramını kullanmıştır. Bu kavramı özellikle tercih etmesindeki sebep muhtemelen kendisinden önce yaşamış olan Orta Çağ'ın önde gelen Yahudi âlimlerinden Saadya Gaon'un yoktan yaratılışla ilgili açıklamalarıdır. Gaon, kimilerinin yaratılış ile ilgili görüşlerini beyan ederken "yoktan" anlamında *min la şey'* (من لا شيء) ifadesini kullandıklarını ve bu ibarenin olumsuzluk yerine belirsizlik ifade edeceğini, dolayısıyla yaratılışın önceden var olan bir maddeden meydana geldiği sonucunu doğurabileceğini belirtir. Şayet hiçlikten, yani mutlak yokluktan yaratıldığı ifade edilmek isteniyorsa "bir şeyden değil" anlamında *la min şey'* (لا من شيء) ifadesinin kullanılması gerektiğini söyler.⁵⁰ Böylece İbn Meymûn da bu ifadeyi kullanarak yokluk kelimesinin göreceli bir yokluk, yani madde değil de yokluğun kendisi anlamına geldiğini göstermek istemiştir.⁵¹ Şimdi burada İbn Meymûn, Schweid'in de ifadesiyle varlığın kaynağının "hiçlik" olduğunu söylemez. Çünkü "hiçlik" maddenin sebebi ya da kaynağı olarak düşünülemez.⁵²

İbn Meymûn'a göre Tanrı dışında var olan her şeyin bir başlangıcı vardır ve başlangıçta kesinlikle Tanrı dışında başka bir varlık mevcut değildir.⁵³ Her şey Tanrı'nın özgür iradesiyle yokluktan yaratılmıştır. İbn Meymûn'un eserinde yaratılışın nasıl başladığı ile ilgili açık bir ifade bulunmasa da onun Yeşeya 48/13'teki "Onları (sema ve arz) çağırdım ve her ikisi de karşımda durdu" pasajına yaptığı atıf, her şeyin Tanrı'nın sözüyle var olduğuna inandığını gösterebilir.⁵⁴ İbn Meymûn için gerçek yaratma eylemi, Tanrı'nın her şeyi var ettiği ilk cümlede anlatılmaktadır.⁵⁵ "Başlangıçta Tanrı gökleri ve yeryüzünü yarattı".⁵⁶ İbn Meymûn bu pasajı yorumlarken *et ha-şamayim* (אח השמים) ve *et ha-arets* (אח הארץ) ifadesindeki "et" in anlamının "ile/birlikte" olduğunu söyleyerek Rabbanî geleneğe atıfta bulunur. Bu durumda ilgili pasajın anlamı, sema ile semanın içindeki her şeyin ve arz ile de arz içindeki her şeyin yaratıldığıdır.⁵⁷ Her şey aynı anda yaratılmış, daha sonra tedrici olarak birbirinden farklılaşmıştır. İbn Meymûn'a göre, bu tıpkı bir çiftçinin aynı anda farklı yerlere buğday tohumu serpmesi, fakat buğdayların bazılarının daha önce, bazılarının daha sonra çimlenmesi gibidir.⁵⁸

İbn Meymûn'un Tekvin 1:1'deki bu pasajla ilgili dikkat çektiği bir başka husus *bara* (ברא) fiilinin kullanılmasıdır. Ona göre bu fiilin kullanılması sema ve arzdan oluşan âlemin bütününe yokluktan yaratılışına (ایجاد من عدم) delalet etmektedir.⁵⁹ Ancak kimi araştırmacılar, burada geçen "yokluk" (عدم) kavramının "bir şey" mi yoksa "hiçlik" mi anlamına geldiğinin belirsiz olduğunu, bu durumda İbn Meymûn'un *bara* ifadesini açıklarken bu iki anlamdan birini kastetmiş olabileceğini kaydeder.⁶⁰ Dolayısıyla İbn Meymûn'un görüşü ile ilgili olarak hiç yoktan yaratılış savunduğu yorumu yapılabileceği gibi daha önce var olan ezeli bir maddeden yaratılış savunduğu yorumunun da hâlâ geçerli olduğunu belirtirler. Ancak İbn Meymûn, bu müphemliğin farkında olarak yokluğun mutlak

⁵⁰ Harry Austryn Wolfson, "The Meaning of Exnihilo in the Church Fathers, Arabic and Hebrew Philosophy, and St. Thomas", *Studies in the History of Philosophy and Religion*, ed. Isadore Twersky - George H. Williams (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1973), 1/213-214.

⁵¹ Klein-Braslavy, "Maimonides' Interpretation of the Verb 'Bara'", 43.

⁵² Schweid, *The Classic Jewish Philosophers*, 3/269.

⁵³ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/29:376; 342.

⁵⁴ Bk. İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/30:380; 345. Nitekim Yahudi kutsal kitabında da âlemin Tanrı'nın sözüyle yaratıldığını gösteren ifadeler mevcuttur. Bk. Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur İncil (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi - Yeni Yaşam Yayınları, 2009), Mez. 3:9. Kur'an-ı Kerim'de de Yüce Allah'ın varlık âlemini "ol" emriyle yarattığı ifade edilmektedir. Bk. Kur'an-ı Kerim Meâli, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Bakara 2/117; Âl-i İmrân 3/47,59.

⁵⁵ Seeskin, *Maimonides on the Origin of the World*, 27.

⁵⁶ "בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ" (Yar. 1:1), Haleva vd., *Tora-Bereşit*, 2-3. Yahudi geleneğine göre âlem yaratılmadan önce Tevrat vardır. Tanrı, âlemi yaratırken Tevrat'ı araç olarak kullanmıştır; Tevrat'a bakmış ve dünyayı yaratmıştır. Bk. Sefaria, "Bereshit Rabbah 1/1" (Erişim 22 Ocak 2023).

⁵⁷ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/30:380; 345.

⁵⁸ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/30: 380; 346.

⁵⁹ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, 2/30: 391; 354.

⁶⁰ Bk. Klein-Braslavy, "Maimonides' Interpretation of the Verb 'Bara'"; Sara Klein-Braslavy, "The Creation of the World and Maimonides' Interpretation of Gen. I-V", *Maimonides and Philosophy*, ed. Shlomo Pines - Yirmiyahu Yovel (Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1986), 65-78; Ivry, "Maimonides on Creation".

anlamda olduğunu vurgulamak için “saf mutlak yokluktan sonra” (بعد العدم المحض المطلق) ifadesini kullanır ve böylece ex nihilo yaratılışı savunduğunu bir kez daha beyan eder.⁶¹ Bunun yanı sıra İbn Meymûn, bu pasajı ezeli bir maddeden yaratılışı çağrıştıracak biçimde yorumlayan rabbilere karşı eleştirilerini de dile getirerek kendi görüşüyle ilgili şüpheleri gidermek istemektedir. O, eserinin 2/26. faslında Rabbi Eliezer’in semanın Tanrı’nın örtüsünün nurundan; arzın ise O’nun şeref tahtının altındaki kardan yaratıldığı şeklindeki ifadelerine yer vermiş ve şayet burada kastedilen Tanrı’nın örtüsünün nuru ve şeref tahtının yaratılmadığı ise bunun çok çirkin bir görüş olduğunu ifade etmiştir. İbn Meymûn’un bir diğer itirazı da Rabbi Judah bar Simon ve Rabbi Abbahu’nun görüşlerinedir.⁶² Onlar yaratılış kıssasında geçen “birinci gün” ve “ikinci gün” şeklindeki pasajları zamanın kademini çağrıştıracak biçimde yorumlayarak seriata aykırı davranmışlardır. İbn Meymûn’a göre kutsal kitapta geçen “birinci gün, “ikinci gün” gibi ifadelerin literal olarak değil mecazi olarak anlaşılması gerekir. Buna göre o, yaratılışın altı gününü, altı farklı zaman biriminin bir dizisi olarak değil, eşzamanlı varlıkların “nedenine” ve “doğasına” atıfta bulunan öncelik sırası olarak yorumlar. Bu nedenle Yahudi kutsal kitabındaki “yaratılışın altı günü” açıklaması dünyanın zaman içinde nasıl oluştuğunu anlatan bir kozmogoni değil, daha çok yaratılan evrenin yapısı hakkında bilgi veren bir kozmolojidir.⁶³

İbn Meymûn’a göre yaratılışın başlangıcından itibaren ilk altı gün boyunca tüm mucizeler de doğal düzenin içerisine yerleştirilmiştir. O, bu görüşünü Vaiz 1/9’da geçen “Güneşin altında yeni bir şey yok” pasajına dayandırmaktadır. İbn Meymûn, asanın yılanı dönüşmesi, suyun kana dönüşmesi ya da İsrailoğulları’nın Musa önderliğinde Kızıldeniz’i geçerken denizin açılması gibi olayların gerçekleşmesinin onların başka bir tabiata bürünmesini gerektirmediğini kaydeder. Tanrı, varlık âlemini yarattığında ve onlara kendi tabiatlarını verdiğinde mucizeleri de tabiatlarının içerisine yerleştirmiştir.⁶⁴ Mucize ile meydana gelen olaylar, aslında Tanrı’nın bahsettiği tabiata bağlı kalmasıdır. Her ne kadar tarihin akışı, zaman zaman eşyanın tabiatı değişiyormuş gibi görünse de bunların tamamı yaratılışa belirlenmiştir.⁶⁵

İbn Meymûn, zaman-âlem ilişkisini açıklayabilmek için ilk olarak nedensel ve zamansal önceliği ayırır. Mesela kalp canlılığın devamı için nedensel bir öncelik iken bir evin ilk sakini sonrakine göre zamansal olarak öncedir. İbn Meymûn zamansal önceliği ifade eden kelimenin İbranicede *tehillâ* olduğunu, nedensel önceliği ifade eden kelimenin ise baş (*roş*= ראש) kelimesinden türeyen *reşit* olduğunu ifade eder. Daha sonra Tekvin 1:1’de geçen “başlangıçta” (*bereshit* בראשית) ifadesindeki *ba* harfinin “içinde” anlamında olduğunu bu nedenle ilgili pasajın doğru tercümesinin “Tanrı ulvî ve süflî olan şeyleri başlangıçta yarattı.” şeklinde olması gerektiğini vurgular.⁶⁶ Dolayısıyla âlemin zamansal bir önceliği yoktur. Başlangıçta kesinlikle Tanrı dışında başka bir varlık mevcut değildir. Burada dikkat edilmesi gereken bir başka husus Tanrı ile herhangi başka bir şey arasında da zamansal bir ilişkinin bulunmadığıdır. Mesela “Tanrı, âlem yaratılmadan önce vardı.” denildiğinde “vardı” ifadesi zamana delalet eder. Yine âlem yaratılmadan önce O’nun varlığının sonsuz süresiyle ilgili düşünceler Tanrı için zamansal bir sürecin varlığını ima eder. Ancak bu ifadeler zamanın hakikatte var olduğunu kabul etmekten değil, onu varsaymak ya da tahayyül etmekten kaynaklanır. Zaman da siyahlık ve beyazlık gibi yaratılmış arazlardandır.⁶⁷ “Tanrı, zamansal bir mebde’ içerisinde olmaksızın bu âlemi, yokluktan (min la şey’) var etmiştir. Zaman yaratılmıştır; çünkü zaman feleklerin hareketine tabidir ve felekler de yaratılmış şeylerdir.”⁶⁸

⁶¹ İbn Meymûn, *Delâletü’l-Hâirin*, 2/13:309; 282; Klein-Braslavy, “The Creation of the World and Maimonides’ Interpretation of Gen. I-V”, 67.

⁶² İbn Meymûn, *Delâletü’l-Hâirin*, 2/30: 379; 345. Rabbi Judah bar Simon ve Rabbi Abbahu’nun konu ile ilgili görüşleri için ayrıca bk. Sefaria, “Bereshit Rabbah 3/7”.

⁶³ Klein-Braslavy, “Maimonides’ Interpretation of the Verb ‘Bara’”, 40; Klein-Braslavy, “The Creation of the World and Maimonides’ Interpretation of Gen. I-V”, 65.

⁶⁴ İbn Meymûn, *Delâletü’l-Hâirin*, 2/29:375; 341.

⁶⁵ Seeskin, *Maimonides on the Origin of the World*, 162.

⁶⁶ İbn Meymûn, *Delâletü’l-Hâirin*, 2/30:378-379; 344.

⁶⁷ İbn Meymûn, *Delâletü’l-Hâirin*, 2/13:309; 282.

⁶⁸ İbn Meymûn, *Delâletü’l-Hâirin*, 2/30:345.

Ortaya çıktığı üzere İbn Meymûn, âlem yaratılmadan önce ne ezeli bir maddenin ne de zamanın varlığını kabul etmektedir. Yaratılıştan önce tek varlık Tanrı'dır. Tanrı'nın yanında herhangi bir şey yoktur. Fakat bu durumda "Âlem var olmadan önce Tanrı'dan başka hiçbir şey yoksa âlemin kaynağı Tanrı mıdır?" ya da belki daha doğru bir ifadeyle "İbn Meymûn sudûr doktrini kabul etmekte midir?" sorusu gündeme gelmektedir.

4. Sudûr Doktrinine Eleştirisi

İbn Meymûn'un yaratılış hakkındaki görüşlerinde tartışılan hususlardan biri de onun sudûr doktrini hakkındaki düşünceleridir. Zira sudûr ile ilgili *Delâletü'l-Hâirîn* incelendiğinde birbiriyle çelişki arz eden görüşlerin serdedildiği dikkat çekmektedir. Sözgelimi İbn Meymûn 2/11. fasılda sudûr doktrinine benzer biçimde Tanrı'nın feyzi ile tüm varlık âleminin oluştuğunu söylerken 2/22'de sudûr anlayışını eleştirir. Kreisel'in de dikkat çektiği gibi bu durum, İbn Meymûn'un yaratılışla ilgili gerçek düşüncesini gizlediğini düşünenlerin sıklıkla sunduğu kanıtlardan biridir.⁶⁹ Ancak İbn Meymûn'un sudûr anlayışına yönelttiği eleştiriler detaylıca incelendiğinde kendisinin feyz olarak isimlendirdiği anlayışın belli noktalarda Aristo ve takipçilerine atfettiği sudûrdan farklı olduğu görülmektedir.⁷⁰

İbn Meymûn'un sudûr düşüncesinde eleştirdiği en kritik konu, tüm varlık âleminin Tanrı'dan zorunlu olarak ortaya çıktığı görüşüdür. Sudûr teorisine göre birinci akıl Tanrı'dan, ikinci akıl birinciden, üçüncü akıl ikinciden çıkar ve bu şekilde Faal Akıl'a kadar akılların ortaya çıkması tamamlanır. Her bir akıldan bir sonraki akıl çıkarken aynı zamanda felekler de ortaya çıkar ve böylece ay üstü âlemin oluşması tamamlanır. Bundan sonra ilk madde ve bundan oluş-bozuluşa tabi ay altı âlemi var olur. İbn Meymûn'un ifade ettiği gibi bunun önce bir şeyin var olduğu ve daha sonra bu şeyden diğerinin meydana geldiği biçiminde anlaşılması gerekir; zira Aristo'ya göre her şey olduğu hâl üzere Tanrı ile birlikte ezeli olduğundan bunlarda zaman açısından bir öncelik-sonralık yoktur. Tanrı'dan başlayan bu sudûr süreci zorunlu olarak ortaya çıkar. Burada Tanrı'nın bir iradesi ya da ihtiyarı söz konusu değildir.

İbn Meymûn'a göre, sudûr teorisine var olan âlemin açıklanması mümkün değildir. Çünkü bu düzendeki akılların tamamı basittir. Ancak "Aristo'nun ve felsefe ile uğraşan herkesin üzerinde ittifak ettiği bir önerme vardır ki o da şudur: Basit olan bir şeyden ancak basit bir şeyin lazım olması mümkündür."⁷¹ Bu durumda nasıl olur da basit bir şeyden bileşik bir şey ortaya çıkabilir? Her feleğin sebebi bir akılsa, nasıl olur da zorunlu olarak bu tek ve basit olan akıldan bileşik olan felek ortaya çıkabilir?

Felek hem kendi madde ve formunu hem de merkezindeki yıldızın madde ve formunu barındırır. Sudûr anlayışına göre, feleğin kaynağı olan aklın felekteki dört unsurun kaynağı olabilmesi için dört farklı yönü içermesi gerekir. Basit bir şeyden zorunlu olarak bileşik bir şeyin ortaya çıkması mümkün değildir. Tanrı'dan zorunlu olarak ortaya çıkan sudûr sürecinde mufârik olan bu akıllardan cisimlerin ortaya çıkması hiçbir biçimde açıklanamaz.⁷² Sebep ve sonuç arasında her zaman bir uygunluk vardır. Dolayısıyla bir form maddeden ve bir madde de formdan zorunlu olarak çıkamaz. İbn Meymûn, sudûr anlayışında ifade edilen mufârik akıllar gibi yalnızca sureti olup maddesi olmayan akıllardan, maddesi olan feleklerin zorunlu olarak çıktığının savunulmasını da eleştirir. Onun ifadesine göre basit bir şeyden hem maddesi hem formu olan mürekkep bir şey zorunlu olarak zuhur etmez. Bunların tamamının Tanrı'nın iradesi ve hikmetiyle belli bir amaç için böyle yaratıldıkları kabul edildiğinde sorun ortadan

⁶⁹ Kreisel, *Judaism as Philosophy: Studies in Maimonides and the Medieval Jewish Philosophers of Provence*, 51.

⁷⁰ İbn Meymûn, 2/6. fasılda ise sudûr görüşünü Platon'a nispet etmiştir. Âlemin, Tanrı'dan zorunlu olarak çıkması ya da taşması olarak tanımlanabilecek olan sudûr görüşü Neoplatonculuğun bir görüşüdür. Her ne kadar Neoplatoncular kendi görüşlerini Platon'a kadar geri götürmek isteseler de Platon'un böyle bir sudûr anlayışı yoktur. Davidson'un ifadesine göre İbn Meymûn ne Aristo'nun ne de Platon'un eserlerini bilmektedir. O, ancak İslam filozofları sayesinde Aristo ve Platon'un görüşlerinden haberdardır. İbn Meymûn'un aktardığı sudûr görüşü de Aristocu İslam filozoflarına özellikle de Farabi ve İbn Sina'ya ait olduğu iddia edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Herbert A. Davidson, *Moses Maimonides: The Man and His Works* (Oxford University Press, USA, 2005), 111; Hyman, "Maimonides on Creation and Emanation", 17/59.

⁷¹ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 2/22: 314.

⁷² Davidson, "Maimonides' Secret Position on Creation", 1/34; Ivry, "Maimonides on Creation", 190.

kalkacaktır.⁷³ Yine sudûr anlayışıyla sabit yıldızlar feleğinin karmaşıklığı tamamen açıklanamaz. Bu felekte çeşit çeşit yıldızlar vardır ve her tip, madde ve şekil olmak üzere iki unsurdan müteşekkildir. Feleğin kendisinden kaynaklandığı varsayılan tek akıl, tüm bu faktörleri meydana getiremez.

İbn Meymûn, varlık âleminin meydana gelişini ifade etmek üzere sudûr kavramı yerine feyz kavramını kullanmaktadır. “Çünkü mufârik olan bir şeyin fiilini ifade etmek için, feyz ifadesinden daha güzel bir mana yoktur.”⁷⁴ Tüm varlık âleminin feyz yoluyla Tanrı’dan çıktığını söyleyen İbn Meymûn’a göre, Tanrı’dan çıkan bu feyz, ateşten sıcaklığın ya da güneşten ışığın ortaya çıkması gibi değildir.⁷⁵ “...feyz yoluyla çıkan fiil, tıpkı suyun kaynağına benzer. Öyle ki su, kaynağından her cihete doğru fışkırır ve hem toplarken hem de dışarıya dağıtırken belli bir yönü yoktur. Aksine su, kaynağın tamamından çıkar kendisine yakın ve uzak olan her yere sürekli olarak su verir.”⁷⁶

Böylece Tanrı, mevcudatın varlık sebebi olduğu gibi âlemin varlığının devam ettiricisidir.⁷⁷ Tanrı’dan çıkan feyz ile sudûr anlayışında olduğu gibi ay üstü âlem ve ay altı âlem arasında bir öncelik-sonralık yoktur. Yani her şey aynı anda yaratılmıştır. Burada İbn Meymûn’un işaret ettiği en önemli husus varlık âleminin Tanrı’dan bir zorunlulukla değil istemli olarak ortaya çıkmasıdır. Tanrı için böyle bir zorunluluk düşünülemez. Ona göre Tanrı, âlemi özgür iradesiyle yaratmıştır.⁷⁸ Seeskin’in de belirttiği gibi İbn Meymûn, özgür iradeye sahip bir Tanrı’nın varlık âleminin ilk nedeninden çok daha fazlası olduğunu düşünmektedir. O, varlığı yoktan yaratan, âleme müdahale edebilen ve kurtuluş vaat eden bir Tanrı’dır. Tanrı özgür irade kullanmadıkça, kutsal kitabın âlem görüşünün çökeceği söylenebilir. Bu nedenle İbn Meymûn, yaratılış inancının şeriatın bir direği ve sudûr anlayışının şeriat için bir tehdit olduğunu düşünür.⁷⁹

5. Sonuç

Bu çalışmada İbn Meymûn’un yaratılış düşüncesi *Delâletü’l-Hâirîn* bağlamında ortaya konulmuştur. İbn Meymûn, yaratılışla ilgili görüşlerini açıklarken felsefeden en geniş şekilde faydalanmıştır. Eserinin girişinde Musa şeriatının akıl ile çelişmediğini, kendisinin de bu eseri yazmadaki amacının bunu ortaya koymak olduğunu ifade etmiştir. Ancak yaratılış konusunu aklın sınırlarının dışında olarak nitelendirdiğinden nihai olarak karar vermesinde etkili olan Yahudi geleneği olmuştur. İbn Meymûn, akıl ile kavranamayan meselelerde otorite olarak özellikle Hz. Musa’yı görmektedir. Bu durumda yoktan yaratılış inancının benimsenmesi gerekmektedir.

Bu çalışmada ayrıca kimi araştırmacıların İbn Meymûn’un âlemin yaratılışı ile ilgili ezoterik olarak Aristocu ya da Platoncu görüşe sahip olduğu iddiasının da doğru olmadığı sonucuna varılmıştır. Çünkü Yahudi din bilginleri arasında gerek Aristocu gerekse Platoncu görüşle uyum içinde nitelendirilebilecek çok çeşitli yorumlar yapıldığı bilinmektedir. Yine de İbn Meymûn, yoktan yaratılış inancında ısrar etmiştir. Kanaatimizce, İbn Meymûn iddia edildiği gibi farklı bir görüşte olsaydı yoktan yaratılış inancına bu denli önem atfetmemesi beklenirdi. Oysa İbn Meymûn için yoktan yaratılış inancı o kadar önemlidir ki bu meseleyi tevhit inancından sonra gelen en önemli ilke olarak nitelendirmiştir. Bunun temel nedeni yoktan yaratılışa yüklediği anlam olarak görülmelidir. Yoktan yaratılış, ancak özgür iradeye sahip bir Tanrı’nın varlığı ile mümkündür. Ayrıca bu inanç mucizenin gerçekleşebilmesi için bir ön koşuldur. Ona göre âlemin kadîm olduğu yönündeki inanç tehlikelidir; çünkü mucizenin gerçekliğiyle ilgili inancı tehlikeye atar. İbn Meymûn bu nedenle diğer görüşlerin reddedilmesi gereken görüşler olduğunu vurgulamaktadır.

⁷³ Bk. İbn Meymûn, *Delâletü’l-Hâirîn*, 2/22.

⁷⁴ İbn Meymûn, *Delâletü’l-Hâirîn*, 2/12: 280.

⁷⁵ İbn Meymûn, *Delâletü’l-Hâirîn*, 1/58: 142; 156.

⁷⁶ İbn Meymûn, *Delâletü’l-Hâirîn*, 2/12: 280.

⁷⁷ İbn Meymûn, *Delâletü’l-Hâirîn*, 1/69: 176; 185.

⁷⁸ İbn Meymûn, *Delâletü’l-Hâirîn*, 2/13: 309; 282.

⁷⁹ Seeskin, *Maimonides on the Origin of the World*, 58.

Sonuç olarak İbn Meymûn'un Tanrı'nın özgür iradesine dayalı bir yaratılış görüşünü kabul ettiği görülmektedir. Çünkü yoktan yaratma inancı, aynı zamanda özgür iradeye sahip bir Tanrı inancını da içermektedir. O, yoktan yaratılış inancını Musa şeriatına inananların görüşü olarak nitelendirse de aslında Yahudi geleneği içinde konu ile ilgili çok çeşitli yorumlar yapılmıştır. Burada belki sorulması gereken "Yoktan yaratılış Yahudi geleneğinin görüşü olarak alınabilir mi?" sorusudur. Ancak bu konu bizim çalışmamızın sınırları dışındadır. Açığa çıkmıştır ki İbn Meymûn felsefi olarak kanıtlanamayacağını düşündüğü yaratılış konusunda geleneği takip etmektedir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

- Davidson, Herbert. "Maimonides' Secret Position on Creation". *Studies in Medieval Jewish History and Literature*. ed. Isadore Twersky. 1/16-40. Cambridge: Harvard University Press, 1979.
- Davidson, Herbert A. *Moses Maimonides: The Man and His Works*. Oxford University Press, USA, 2005.
- Doğan, Hatice. *Maymonides'in Hayatı ve Eserleri*. Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2010.
- Gluck, Andrew L. "Maimonides' Arguments for Creation Ex Nihilo in the Guide of the Perplexed". *Medieval Philosophy and Theology* 7/2 (1998), 221-254.
- Haleva, Yitshak vd. (ed.). *Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara 1. Kitap: Bereşit*. çev. Moşe Farsi. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 3. Basım, 2010.
- Harvey, Warren Zev. "A Third Approach to Maimonides' Cosmogony-Prophetology Puzzle". *Harvard Theological Review* 74/3 (Temmuz 1981), 287-301.
- Hyman, Arthur. "Maimonides on Creation and Emanation". *Studies in Medieval Philosophy*. ed. John F. Wippel. 17/45-61. Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 1987.
- Ivry, Alfred L. "Maimonides on Creation". *Creation and The End of Days: Judaism and Scientific Cosmology*. ed. David Novak - Norbert Samuelson. 185-213. London: University Press of America, 1986.
- İbn Meymûn. *Delâletül-Hâirîn*. thk. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- İbn Meymûn. *Delâletü'l-Hâirîn*. çev. Osman Bayder - Özcan Akdağ. Kayseri: KimlikYayınevi, 2019.
- İbn Meymun (Maimonides), Musa. *İlim Kitabı Sefer ha-Mada': Yahudiliğin İnanç ve Ahlak İlkeleri*. çev. Yasin Meral vd. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022.
- Kaplan, Lawrence. "Maimonides on the Miraculous Element in Prophecy". *The Harvard Theological Review* 70/3/4 (1977), 233-256.
- Karaman, Hüseyin. *İbn Meymun'da Tanrı-Alem İlişkisi*. Rize: Karadeniz Basın Yayın Dağıtım, 2007.
- Klein-Braslavy, Sara. "Maimonides' Interpretation of the Verb 'Bara' and the Creation of the World". *Daat: A Journal of Jewish Philosophy & Kabbalah* 16 (1986), 39-55.
- Klein-Braslavy, Sara. "The Creation of the World and Maimonides' Interpretation of Gen. I-V". *Maimonides and Philosophy*. ed. Shlomo Pines - Yirmiyahu Yovel. 65-78. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1986.

- Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur İncil. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi - Yeni Yaşam Yayınları, 2009.
- Kreisel, Howard. *Judaism as Philosophy: Studies in Maimonides and the Medieval Jewish Philosophers of Provence*. Boston, 2015.
- Küçükali, Adnan. *İbn Meymun'un Varlık ve Düşünce Öğretisi (Fârâbi ve İbn Sina ile Karşılaştırmalı Olarak)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Meral, Yasin. "İbn Meymun'a Göre Yahudilik'te İman Esasları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 243-266.
- Meral, Yasin. "İbn Meymûn'un Cismani Haşir ile İlgili Görüşleri ve Haşir Risalesi'nin Arap Harfleriyle Neşri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 61/2 (2020), 245-314.
- Meral, Yasin. *Yahudilikte Cismani Haşir Tartışmaları*. Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Samuelson, Norbert M. "Maimonides' Doctrine of Creation". *Harvard Theological Review* 84/3 (1991), 249-271.
- Schweid, Eliezer. *The Classic Jewish Philosophers: From Saadia through the Renaissance*. çev. Leonard Levin. Leiden ; Boston: Brill, 2008.
- Seeskin, Kenneth. *Maimonides on the Origin of the World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Strauss, Leo. "How To Begin To Study The Guide of The Perplexed". *The Guide of the Perplexed*. 1/10-101. Chicago: The University of Chicago Press, 1963.
- Strauss, Leo. "Literary Character of the Guide for the Perplexed". *Persecution and Art of Writing*. 38-94. Chicago & London: The University Press of Chicago, 1988.
- Tüfenkçi, Semra. "İbn Meymûn'da Tanrı'nın İlmi ve İnanç İlişkisi Problemine Eleştirel Bir Yaklaşım". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/2 (2021), 1129-1154.
- Wolfson, H. A. "The Kalam Problem of Nonexistence and Saadia's Second Theory of Creation". *The Jewish Quarterly Review* 36/4 (1946), 371-391. <https://doi.org/10.2307/1452135>
- Wolfson, Harry Austryn. "The Meaning of Exnihilo in the Church Fathers, Arabic and Hebrew Philosophy, and St. Thomas". *Studies in the History of Philosophy and Religion*. ed. Isadore Twersky - George H. Williams. 1/207-221. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1973.
- Sefaria. "Bereshit Rabbah" (Erişim 22 Ocak 2023). https://www.sefaria.org/Bereshit_Rabbah